

Faiq Ələkbərlisi
AMEA Fəlsəfə
İnstitutunun
aparıcı elmi işçisi,
dosent, fəlsəfə üzrə
fəlsəfə doktoru

V Yazı

1945-ci ilin oktyabrında ADP-nin qurultayını keçirdi və solçu tədbirlər də ona qoşuldular. Qurultayda ADP-nin nizamnaməsi qəbul olundu, 3 sentyabr müəvəzənaməsinin müddəalan bir daha təsdiq olundu, milli muxtariyyət və Azərbaycan Türk dilinin rəsmi dil olması qərara alındı. Qurultay tərəfindən S.C. Pişəverisi ADF MK-nin sədri, M.Ə. Şəbüstəri və Sadıq Pədəqan müavinləri seçildilər. ADF MK-nin İcraiyyə Heyəti S.C. Pişəveri, M.Ə. Şəbüstəri, S. Pədəqan, M. Biriyə, S. Cavidən ibarət olmuşdur. 1 Artıq Azərbaycan Milli Hərəkatının rəhbərliyini ADF oynayırdı ki, SSRİ Sovet Azərbaycanın əliylə ona nəzarət etməyə çalışdı. Sovet Rusiyasının əsas məqsədi də ADF-ni türklük ruhundan, türk fəlsəfəsindən mümkün olduğu qədər uzaq tutmaq idi. Sovet ideoloqların bacardığı qədər milli təmələ söylənməyən azərbaycançılıq ideologiyasını Azərbaycan türklüyünü ideyasının yerinə yerləşdirməyə çalışmışdır. 2 Sovet Rusiyası ideoloqlarının ADF daxilində apardığı türklük ruhundan uzaq azərbaycançılıq ideyası onun liderlərinə, o cümlədən S.C. Pişəveriyə, F. İbrahimiyyə və başqalarına da təsirsiz ötürməmişdir.

1945-ci ilin noyabrında Təbrizdə 150 min nəfərin imzası və 700-dən çox nümayəndənin iştirakı ilə Böyük Xalq Qurultayı (Kongresi) keçirildi. Burada Azərbaycanın müstəqilliyini təmin etmək və daxili məsələləri yoluna qoymaq üçün 39 nəfərdən ibarət Milli heyət seçildi. Milli heyətə mərkəzi hökumətlə (Tehranda) danışıqlar aparmaq və Milli Məclisə seçkilər keçirmək səlahiyyəti verildi. Qurultaydan sonra noyabrın 27-də Azərbaycanda Milli Məclisə seçkilər keçirilməyə başlandı və dekabrın 1-də başa çatmış seçkilərin nəticəsi olaraq 32 seçki dairəsindən 100 millət vekili seçildi. 3

1945-ci il dekabrın 12-də (21 Azərde) Azərbaycan Milli Məclisi açıldı və Mirzə Əli Şəbüstəri Məclisin sədri seçildi. Halda, S.C. Pişəveri də Milli Hökumətin baş naziri vəzifəsini tutdu. Bununla da Azərbaycanda 11 nəfərdən ibarət Milli hökumət yaradılmış, Təbriz şəhəri şah ordusundan tamamilə azad edilmiş, Azərbaycan türkləri hakim fars şovinizminin zülmündən qurtulub siyasi hakimiyyəti ələ almışdır. Eyni zamanda, Milli hökumət dövründə Azərbaycan Türkcəsini rəsmi dövlət dili elan edilmiş, ana dilində ilk, orta və ali məktəblər (Təbriz Universiteti) açıl-

mış, ana dilində onlarla qəzet, jurnal və ədəbi məcmuələr nəşr edilmiş, milli radio ana dilində verilişlər yayınlamış, Milli hökumətin himni təsdiq edilmiş, qiraət-xanalar, qadınlar klubu, gecə məktəbləri təsis edilmiş, yoxsul və topraqsız kəndlilərə pulsuz paylanmış, 30 minlik nizami milli fədati ordusu yaradılmışdır. Bir sözlə, 21 Azər hərəkatına böhtan yağdırılanların 65 ildə görə bilmədiyini Güney Azərbaycan Milli hökuməti bir il müddətində şərəflə yerinə yetirmiş, Azərbaycan Türklərinin qəlbində silinməz izlər buraxmışdır. 4 Gülarə Yenisey yazırdı: "Pişəveri Milli Hökumətinin XX əsr İran tarixində ən yax-

şəyib onların köməyi ilə keçmiş əsarətçilikçi hərəkat və təhqirçilikçi eməllərin qarşısını alıb, bütün ölkədə əminyyət və əsası təmin etmək.

5. Jandarm və polis idarələrini xain və xalq əzib fəlakətə salan şəxslərin elindən alıb azad və vətənpəst adamlara tapşımaq, onların işlərini, xalqın arzu və ehtiyaclarını təmin etmək.

6. Vergi qanunlarını nəzərdən keçirmək və maliyyə idarəsinin bütün xərclərini yoxladıqdan sonra çox tez bir zamanda milli büdcə layihəsini Milli Məclisin təsdiqinə vermək, ümumiyyətlə, maliyyə siyasətinin gəlir və çıxar əsasını ölkənin tərəqqi və inki-

şəyib sənayeyə olan ehtiyacını təmin etməkdir. Dövlət ticarət sahəsində Azərbaycanın ticarət mərkəzi ola bilməsi üçün tədbirlər görməli və yollar axtarmalıdır və b...6

28 yanvar 1946-cı ildə Azərbaycan Milli hökumətinin başçısı S.C. Pişəveri BMT Baş Assambleyasına müraciət etmiş və Azərbaycan xalqı adından Azərbaycan Milli hökumətinin tanınmasını xahiş etmişdir. Müraciətdə deyilir: "Dünyanın ən qədim xalqlarından olan Azərbaycan xalqı özünün zəngin milli tarixinə malikdir. Əsrlərin keçməsinə o, öz milli dilini, adət və ənənələrini qoruyub saxlaya bilməmişdir. İran

Milli Hökumətin "İran" adlanan mərkəzi hökumətlə əvvəl Tehranda danışıqlar aparması, sonra isə 13 iyun 1946-cı ildə Təbrizdə 15 maddədən ibarət müqavilə imzalaması və bu müqaviləyə əsasən Zencanın tərkisilah edilərək şah hərbi qüvvələrinin ixtiyarına verilməsi vəziyyəti dəyişdi. 8 Çox keçmədən Tehran hökuməti 1946-cı ilin yayında Azərbaycan Milli hökuməti ilə bağladığı sazişi xaincəsinə pozaraq ABŞ-dan aldığı böyük hərbi texnika və 50 minlik qoşunla Azərbaycan üzərində hücum etməyə başlamışdır. Vüqar Əhməd yazır ki, Pişəveri belə bir vaxtda "İran" qüvvələrinə təslim olmaqdan imtina etdi, lakin

Arıyançı İran Pəhləviləri dövrü və Güney Azərbaycan Milli Hərəkatı

zümkarları Azərbaycanı öz hakimiyyətləri altına alaraq onun sərvətini amansızcasına taladılar. Nəticədə Azərbaycanın çiçəklənən kənd və şəhərləri dağılmaq həddinə gəlib çatdı. Şovinist... İran hökmdarları Azərbaycanlıların mövcudluğunu tamamilə inkar etməyə cəhd göstərir, onların dilini əlindən almaqdan, hər cür təhqirçilik eməllərdən çekinmir... Tehran hökumətinin müqavimətə baxmayaraq, bu ilin 21 Azərində Azərbaycan xalqının əsrlərdən bəri apardığı azadlıq mübarizəsi qələbə ilə başa çatdı. Atlantik Xəritəsinə uyğun olaraq Milli Məclisin, Azərbaycan Milli hökumətinin qurulması ilə nəticələndi.

Azərbaycanda demokratik əsaslara dayanan bir Milli hökumət qurulub və öz fəaliyyəti barədə bütün dünyaya məlumat yayıb. 5 milyonluq Azərbaycan xalqı milli dilinin, tarixinin, mədəniyyətinin köməyi ilə özünün müasir bir xalq olduğunu dərk etdi və bir də heç vaxt fars zülmünün altında inləməyə, fars dilinin İranda başqa xalqların dilləri üzərində ağa-lıqlarına icazə verməyəcəkdir. Bu xalq bir nəfər kimi öz heyətini milli azadlığına və dövlətinə qurban verməyə hazırıdır. Yeni, demokratik Azərbaycan hökuməti qısa vaxt ərzində ictimai, iqtisadi, mədəni sahələrdə ciddi dəyişmələr edə bilib, daxili təhlükəsizlik təminatı bərqərar olunub. Yeni Milli hökumətin fəaliyyəti sayəsində əsrlərlə istismar olunan xalq adı insani şəraitdə yaşamağa başlayıb. Bununla da o, öz milli dövlətini qurmağa, ona idarə etməyə qadir olduğunu göstərir. Azərbaycan xalqının iradəsi ilə... qurulan Azərbaycan Milli hökuməti artıq danılmaz faktdır.

BMT Baş Assambleyasına müraciəti ilə Azərbaycan xalqı xahiş edir ki, Azərbaycan Milli hökumətinin mövcudluğu faktı tanın-sın və kənarından müdaxilə olmadan ona öz taleyinin özü tərəfindən müəyyənləşdirilməsinə təminat verilsin". 7 Beləliklə, 1946-cı ildə "Azərbaycan məsələsi" bir neçə dəfə yenidən yaranmış Birləşmiş Millətlər Təşkilatında müzakirəyə çıxarılsa da, ancaq ABŞ və İngiltərənin səyi və "İran" şahına köməyi, xüsusilə şəxsən Stalinin açıq xeyanəti nəticəsində onun müstəqilliyinin tanınması baş tutmamışdır. Ustəlik, SSRİ-nin təzyiği ilə

doktor Salamulla Cavid və Mirzə Əli Şəbüstəri Tehrana göndərdikləri telegramda təslim olduqlarını bildirdilər. Pişəveri və 8 mindən çox azərbaycanlı demokrat Təbrizə qayıdıb Qazey Azərbaycanca üz tutmalı oldu. 9

Bununla da, xarici güclərin hərbiyyəli dəstəyi ilə 50 bombardımançı təyyarə, 65 zirehli tank, 174 top, 3 min pulemyot, xeyli miqdarda qumbara və mina kimi dövrün ən müasir silahları ilə təchiz edilmiş 50 min nəfərlik İran Pəhləvi ordusu sanki böyük bir dövlətlə müharibə edirmiş kimi 4 dekabr 1946-cı ildə Azərbaycana hücum edərək Güney Azərbaycanı qan denizində boğdu. Bu hücum nəticəsində 25 mindən çox Azərbaycan türkü edam edilmiş, 100 min sürgünə göndərilmiş, 20 min xarici ölkələrə mütəəzzənlər təhvil verilib. 10

Yeri gəlmişkən, həmin dövrdə Azərbaycan Milli Hökumətinin lideri S.C. Pişəveri və Azərbaycan SSR-nin başçısı Mirzəfər Bağirov iki Azərbaycanın birləşməsi məsələsini də müzakirə edə bilsin. Onlar bu məsələnin həlli üçün Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin Bürosunu çağıraraq Azərbaycanın birləşdirilməsi haqqında qərar qəbul ediblər. Həttə, Bağirov Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin Siyasi Bürosundan xahiş edib ki, Azərbaycanın birləşməsi haqqında qərar qəbul etsin. Lakin Sovetlər Birliyinin başçısı Stalin buna razı olmayıb və Azərbaycanı təqdim olunan sənədi siyasi Büroda müzakirəyə çıxarmayıb. Bununla da Azərbaycanın birləşməsi məsələsi ikinci dəfə baş tutmayıb. Eyni zamanda, M.C. Bağirov hesab edirmiş ki, eger Azərbaycan Milli hökuməti "İran"la əlaqəni vaxtında birləşməlik kəsib Sovet Azərbaycanı ilə birləşdiyini elan etmiş olsaydı, o zaman məğlub olmazdı. Pişəveri isə əksinə hesab edirmiş ki, Milli hökumətin süqutunda onların Sovet Azərbaycanı, o cümlədən Sovetlər Birliyi ilə münasibətlər qurması mühüm rol oynamışdır. 11

Ümumilikdə, Azərbaycan Milli Hökumətinin ömrü bir il sürüb, ABŞ-in dəstəyi ilə Pəhləvilər tərəfindən məhv ediləndə, bütün hallarda onun varlığı Azərbaycan türklərinin qəsb edilmiş haqqının geri qaytarılması yolunda çox mühüm bir mərhələ idi.

şı siyasi orqanizasiyaya sahib etno-siyasi hərəkat olduğunu söyləyə bilərik". 5

Azərbaycan Milli Hökuməti 15 maddəlik proqramda aşağıdakı müddəaları özünün ən yaxın vəzifəsi hesab etmişdir:

1. Milli Muxtariyyəti dünyaya tanımaq. Onun inkişafını təmin etmək üçün ciddi tədbirlər görmək. Milli dövləti demokratik əsaslar üzrə qurmaq və bu yolda qarşıya çıxan çətinlikləri aradan qaldırmaq.

2. Milli Muxtariyyəti möhkəm əsaslar üzrə qurub, xalqa yaxınlaşdırmaq məqsədilə çox tez bir zamanda vilayət əncümənlərini seçkilərinə başlamaq və yerli idarəçiliyin nəzarətini onların ixtiyarına vermək.

3. Şəhərlərin inkişafı və abadlığı üçün tez bir zamanda şəhər bələdiyyələrinin demokratik əsaslar üzrə seçib, onların işlərini düzgün surətdə həyata salmaq.

4. Yerlərdə mütərəqqi və azadxahlardan bələdiyyə rəisləri

şafı üzərində qərarlaşdırmaq.

7. Muxtariyyəti, Milli Məclisi və Milli Dövləti qurmaq və onun gələcəyini təmin etmək üçün kəndlərdə və şəhərlərdə fədati dəstələrini bir mərkəz ətrafında təşkil edib, Milli Xalq Ordusu yaratmaq və bu ordunun müasir silahlarla təmin olunması üçün ciddi tədbirlər görmək.

8. Mədəni-maarif sahəsində dövlətin qarşısında iki böyük məsələ durur:

1) Milli dili bütün məktəblərdə rəsmi olaraq qəbul edib həyata keçirmək;

2) Savadsızlığa qarşı mübarizə aparmaqla pulsuz və icbari təhsil həyata keçirmək. Bunların hamısından əvvəl Milli hökumət ali təhsil məsələsinə xüsusi əhəmiyyət verməli, Milli Darülfünununun əsasını qoymağa çalışmalıdır.

9. Ticarət və iqtisadi sahədə milli hökumət ilk növbədə milli sənayeyə əhəmiyyət verməli, mövcud olan müəssisələri düzgün istiqamətdə inkişaf etdirməli, yeni karxanalar açmaq üçün ölke-